

UDK 821.163.4(091)“1850/1851“

UDK 82:929 Petrović Njegoš P. II

Izvorni naučni rad

Vesna KILIBARDA (Podgorica)

Filozofski fakultet Nikšić

veskili@t-com.me

NJEGOŠEVO POSLJEDNJE PUTOVANJE: KROZ ITALIJU 1850–1851

U prilogu se govori o posljednjem putovanju Petra II Petrovića Njegoša po Italiji, u kojoj je, tražeći lijeka svojoj bolesti, u posljednjoj godini života proveo nekoliko mjeseci, od jeseni 1850. do proljeća 1851. godine. Cilj rada je da rekonstruiše kulturološku mapu njegova italijanskog itinerera, kao i da prikaže različite odjeke toga Njegoševa boravka u Italiji, zabilježene u nekoliko njegovih pisama, pjesama i zapisa u *Bilježnici*. Crnogorski vladika-pjesnik pokazuje se kao poznavalac i obožavalac Italije, njenih kulturno-istorijskih znamenitosti i njenoga pejzaža, o čemu je, pored malobrojnih Njegoševih sastava, neposredno svjedočanstvo ostavio i srpski pisac Ljubomir Nenadović u putopisnome djelu *Pisma iz Italije*, za našu temu značajnom uglavnom po svojoj dokumentarnoj vrijednosti.

Ključne riječi: *Njegoš u Italiji, Njegoš u Pismima iz Italije Lj. Nenadovića, Njegoševi sastavi italijanske inspiracije*

Na svoje posljednje putovanje u svijet, tražeći lijeka teškoj bolesti, Njegoš je s Cetinja krenuo sredinom novembra 1850. godine.¹ Te iste godine, nekoliko mjeseci ranije, ozbiljno bolestan, crnogorski vladika je već jednom stizao do Italije. U Trst je parobrodom iz Kotora doputovao 12. juna.²

¹ Hronologija Njegoševih putovanja, ovde data po novome kalendaru, preuzimana je iz rada više autora (J. Živanović, A. Gavrilović, P. Kolendić, V. Latković, J. Milović). – Up. i preglednu hronologiju Goluba Dobrašinovića s datumima po starome kalendaru, po kome se u Njegoševo vrijeme računalo (od novoga datuma treba oduzeti 12 dana za XIX, a 13 za XX vijek) u izdanjima: Petar Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, Prosveta, Beograd 1968, str. 149–157; Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Prosveta, Beograd 1985, str. 235–242.

² Dobrašinović smatra da je Njegoš preko Trsta išao i u polasku i u povratku, dok Jevto Milović računa da je u polasku u Veneciju doputovao direktno iz Zadra. Up. Jevto Milović, *Njegoš u slici i riječi*, Grafički zavod, Titograd 1974, str. 236.

Zdravstveno stanje mu je bilo veoma teško, iako je prethodno oko tri mjeseca proveo u Boki Kotorskoj, s nadom da će mu blaga primorska klima donijeti boljitak. U vladličinoj pratnji bili su Dimitrije Milaković, Novica Cerović i Stevan Perović Cuca, njegov sestrić. Na polasku u Italiju, đe je po preporuci ljekara išao da se liječi, Njegoš je u Dubrovniku ruskom konzulu Jeremiji Gagiću ostavio na čuvanje testament, napisan malo prije toga puta. U Trstu je Andriji Stojkoviću predao rukopis djela *Lažni car Šćepan Mali* koji je bio spreman za štampu, i već štradan, preko Venecije, otputovao u Padovu. Tu se, zbog pogoršanja bolesti, do kojega je došlo zbog velike vrućine, umjesto dva mjeseca, kako je bilo planirano, zadržao jedva dvadesetak dana. U Trst je, u povratku, stigao krajem juna. Austrijskim vojnim parobrodom, koji mu je na raspolaganje stavio austrijski guverner grada, Njegoš je, iz tršćanske luke, krenuo natrag u Crnu Goru 1. jula. Putovanje do Kotora trajalo je svega trideset i četiri sata.³ U jednome dopisu iz Trsta *Srpskim novinama*, poslatom na dan kad je Njegoš otputovao, javlja se da je „slaba nadažđa“ da će crnogorski vladika ozdraviti.⁴ U pismu Vuku Karadžiću iz septembra 1850. godine Vuk Popović je zabilježio ono što je čuo o razlozima nagloga i neočekivanoga Njegoševa povratka: „U Padovi tek je [vladika – dodala V. K.] prvi lijek uzeo, pane u mrtvilo, a Novica Cerović pomisli baš da umrije, podigne ga i poviče: 'Bježmo, Gospodaru, za svetoga Petra, e umrije', i odmah otole krenuše ...“.⁵ Vrativši se u Crnu Goru, Njegoš u pismu ruskome konzulu Jeremiji Gagiću i sam objašnjava zašto se iz Italije ranije vratio: „Ne dopuštiše mi ljekari italijanski i trijestinski ni da banje činim ni da vode pijem, a velika zapara italijanska veoma me bješe oslabila, tako da ne mogah gotovo na noge stati“.⁶ A malo kasnije, u pismu Iliji Garašaninu, on ponavlja da mu u Italiji nijesu pomogli ni promjena vazduha ni ljekari, nego da je dan za danom „sve gori bivao“ i da se stoga vratio u Crnu Goru, da se u rodnom kraju okrijepi, kako bi se u stranoj zemlji kasnije mogao liječiti.⁷ Iako se Njegoš u roditeljskoj kući na Njegušima, kako svjedoči Vuk Popović u svojoj prepisci s Vukom Karadžićem, na zdravom planinskom vazduhu i zahvaljujući „bratu samouku“ i „naravskim domaćim ljekarijama“ vidno oporavio, poboljšanje je bilo samo

³ Vuk Popović, *Kotorska pisma*, priredio Golub Dobrašinović, Nolit, Beograd 1964, str. 40

⁴ Ljubomir Đurković Jakšić, *Srpska štampa o Njegošu i Crnoj Gori (1833–1851)*, Istorijski institut SAN, Beograd 1951, str. 183.

⁵ Vuk Popović, isto.

⁶ Petar Petrović Njegoš, *Cjelokupna djela*, knjiga deveta, *Pisma*, III, 1843–1851, Prosveta, Beograd 1955, za štampu priredio Dr Miraš Kićović, str. 435–436. Pismo je datirano 26. juna po starome kalendaru.

⁷ Isto, str. 438. – Pismo je datirano 5. jula po starome kalendaru.

privremeno i bolest je u poznu jesen te godine ponovo uzela maha.⁸ Stoga je i odlučio da krajem 1850. ponovo krene u Italiju.

Na to posljednje italijansko putovanje krenuo je s Cetinja sredinom novembra, obuzet turobnim mislima i ispraćen kuknjavom rodbine. Stigavši u Trst, prije nego što se zaputio prema jugu Italije, na nagovor prijatelja Julija Radišića i Đorđa Stratimirovića odlučio je da ode u Beč, da se pregleda kod doktora Jozefa Škode, tada poznatog stručnjaka za plućne bolesti, ali i da tamo preda u štampu dvije svoje pjesme: *Kula Đurišića* i *Čardak Aleksića*. Iz Trsta, u pismu Iliji Garašaninu, Njegoš o sebi izvještava: „Ja još od prsah stradam i zbog toga sam zimus prinuđen bio ostaviti naš strogi klimat i prezimovati u italijanskom blagom klimatu“.⁹ U Trstu se zadržao svega nekoliko dana.¹⁰ Povodom gozbe u kući uglednoga i bogatoga tršćanskog trgovca i brodovlasnika Spiridona Gopčevića, porijeklom Bokelja, s kojim je odranije održavao prijateljske veze, Njegoš je tada ispjevao pjesmu *Pirovanje*.¹¹ Iz nje se, kroz prigodne stihove u kojima pjesnik slavi izuzetnu ljepotu „kitne domaćice“, mlade Bečlijke Lujze Eman, s kojom se Gopčević upravo te jeseni vjenčao, naslućuje i patriotska klima koja je u tome domu očito njegovana poslije revolucionarne 1848. godine, i u kojoj je i sam Njegoš bio svečarski dočekan.¹² Vjeruje se da je upravo preko Spiridona Gopčevića Njegoš tada preduzeo korake da mu Marko Gopčević, bankar iz Londona, izradi kalup za zlatni *perun*, prvi crnogorski novac koji je želio da ustanovi.¹³

⁸ Vuk Popović, isto.

⁹ Petar Petrović Njegoš, *Pisma*, III (1843–1851), str. 445. Pismo je datirano 11. novembra po starome kalendaru.

¹⁰ Prvi veći evropski grad koji je Petar II Petrović Njegoš upoznao bio je Trst. U njemu je, idući prema Beču i Petrogradu, ili prema Veneciji i Napulju, duže ili kraće boravio petnaestak puta. Ekonomski napredni i kosmopolitski centar ševernoga Jadrana, i tada pretežno italijanske kulture, imao je za crnogorskoga vladiku poseban značaj. Za Trst se vezuju ne samo neki zanimljivi momenti iz Njegoševa života i pjesničkoga rada, nego i činjenica da je najveći broj najznačajnijih napisa savremenika, koji su svjetlost dana ugledali za života i neposredno poslije smrti vladike-pjesnika, nastao ili objavljen upravo u tome gradu ili presudno vezan za njegov boravak u njemu. U Trstu su Njegoša srdačno dočekivali kako austrijski zvaničnici, jer je grad u to vrijeme bio pod vlašću Habzburgovaca, tako i „našijenci“ iz brojne „ilirke“, odnosno južnoslovenske zajednice, s kojima se crnogorski vladika brzo sprijateljio i od kojih su mu pojedini postali povjerenici za različite poslove. Up. Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst, Italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku* (B. Bjazoleto, P. Đenerini, F. Dal Ongaro), CID, Podgorica 2000.

¹¹ Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga prva, *Pesme*, Prosveta, Beograd 1967, str. 220–221.

¹² Marija Mitrović-Vladan Relić, „Le buone e le cattive stelle di Gopcevich“, in: *Cultura serba a Trieste*, Argo, Lecce 2009, str. 168.

¹³ Ljubomir Durković-Jakšić, „Njegoš i srpska pravoslavna opština u Trstu“, *Zbornik Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta*, II/1951, str. 353–354.

A Gopčevićev sin, takođe Spiridon po imenu, održavaće kasnije i sam veze s Crnom Gorom.¹⁴

Po povratku iz Beča, đe se zadržao do sredine decembra, Njegoš je, opet preko Trsta, otputovao za Veneciju. Crnogorski vladika u Veneciji je i ranije boravio, a nekoliko puta je kroz nju prolazio.¹⁵ Prvi put zadržao se svega četiri dana, od 26. do 30. marta 1844. godine. Prilikom prve posete bio je uglavnom posvećen razgledanju grada na lagunama, pa otuda u njegovoj *Bilježnici* putopisni odlomci i ostali razni podaci koji se mogu prepoznati i u prikazu *Presvijetle* republike u *Gorkome vijencu*, u čuvenoj epizodi o Drašku u Mlecima.¹⁶ Drugi put se u Veneciji duže zadržao, oko dvadeset i pet dana, tokom februara i marta 1847. godine. Njegoša su tada najviše zanimali spisi i dokumenti iz venecijanskoga Državnog arhiva, posebno oni o događajima i ličnostima iz crnogorske prošlosti, o čemu je i sam ostavio nekoliko podataka u predgovoru svoga djela *Lažni car Šćepan Mali*, dok je zanimljivo svjedočanstvo o tome Njegoševu boravku zabilježio Milorad Medaković, njegov tadašnji sekretar, koji ga je na tome putu i pratio.¹⁷

Na svome posljednjem putovanju u svijet, Njegoš se u Veneciji ponovo našao decembra 1850, na putu za jug Italije, đe je ostao do proljeća sljedeće godine, nadajući se da će blaga mediteranska klima blagotvorno djelovati na njegovu grudnu bolest. Iz Venecije, „na Božić latinski“, tj. 25. decembra po starome kalendaru, on piše Vuku Karadžiću neobično opširno pismo putopisnoga profila, opisujući kako je od Beča, preko Ljubljane, stigao do Trsta, pa odatle nastavio prema Veneciji, ovoga puta ne brodom, kao što je to bio slučaj ranije, nego „suhim“, tj. u kočiji. Vrijeme usput bilo je vrlo hladno, takvo,

¹⁴ Nakon što je zapao u finansijske nevolje i usljed toga teško obolio, Spiridon Gopčević okončao je svoj život samoubistvom. Njegova žena rasformirala je tršćansko društvo i s decom se vratila u Beč. Njihov sin Spiridon, čovjek pustolovna duha i različitih interesovanja, našao se u Crnoj Gori kao dopisnik bečkih novina iz rata s Turskom 1876–1878. Pored trotomnoga djela o ratnim zbivanjima, kao rezultat toga boravka nastalo je i njegovo djelo *Montenegro und die Montenegriner* (H. Fries, Leipzig, 1877), u kome je s puno žuči i vrlo maliciozno govorio o knjazu Nikoli, vjerovatno stoga što ga ovaj nije primio onako kako je, s obzirom na rodbinske veze s knjeginjom Darinkom, Gopčević očekivao. Up. Tomislav Bekić, „Spiridon Gopčević i njegov odnos prema Crnoj Gori“, u: Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, CID, Podgorica 2008, str. 232–233.

¹⁵ O tome više: Vesna Kilibarda, „Njegoš i Venecija“, u: *Venecija i slovenske književnosti*, SlovoSlavia, Beograd 2011, str. 289–302.

¹⁶ Up. *Njegoševa Bilježnica*, Istorijski institut, Cetinje 1956. Svi Njegoševi zapisi koji se u bilježnici odnose na Italiju skoncentrisani su, prema faksimilu, na posljednjih dvadesetak od ukupno 129 ispisanih nepaginiranih stranica ove Njegoševe sveščice, objavljene čitav vijek poslije Njegoševe smrti.

¹⁷ Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Knjigopечатnja A. Paevića, Novi Sad 1882.

opisuje Njegoš, „da mećava oči izvadi, ni pomagaj kola ni haljine, no drhti te drhti besprestano“. ¹⁸ Tek kad su se spustili u dolinu rijeke Soče de, kako primjećuje, i tokom zimskoga perioda „svud pitome ruže pod vedrim nebom cvjetaju“, on i njegova pratnja mogli su se raskomotiti i poskidati sa sebe svu suvišnu robu u koju su se od hladnoće umotali. Iako već ozbiljno narušenoga zdravlja, Njegoš ipak ne krije da mu je milo što je taj „divni komad zemlje vidio“, posebno ravnicu od rijeke Pjave prema Veneciji, po kojoj su rasuti ljetnjikovci mletačkih patricija. „Ovo je jedan pljeniteljni vid“, oduševljava se Njegoš, stigavši poslije dvadeset i osam sati putovanja u grad i smjestivši se s pratnjom u hotelu *Imperatore d'Austria* na Velikom kanalu koji upoređuje s Nevskim prospektom u Petrogradu. Crnogorski vladika, kome se bolest na mahove pogoršavala, ovoga puta, za razliku od prethodnih, u Veneciji ne izlazi mnogo vani, povlači se u svoju „velikoljepnu i bogatu kvartiru“, sačinjenu od dvije male i jedne velike sobe, podrobno je opisujući u tome nesvakidašnjem primjeru putopisne proze. Skoro čitavo pismo Vuku posvećeno je minucioznom opisu hotelskih soba, balkona, oslikanih zidova i svodova, zavjesa, podnih prostirki i različitoga pokućstva, ogledala, slika, časovnika, vaza, svijećnjaka, klavira, stolica, fotelja, kanabea, malih i velikih stolova. Njegoš obavještava Vuka i da „ova divna kvartijera“ staje „napola manje“ nego hotel u kome je prethodno boravio u Beču. U pismu mu poručuje da je „sa zdravljem dosta dobro“ ali da mu „jeka od velikijeh zvona“ u Veneciji, koja „jednako tutnji dan i noć“, ne dâ da pisanje nastavi. Samo u jednom kraćem pasusu pri kraju pisma Njegoš se osvrće na nekad moćnu gospodaricu Mediterana riječima: „Divne Mletke, ali su bogme u rđavoj koži, grdno su se po njima posukale prnje i jačine, a grdna sprdnja biva kada Turčin ali Lacman oprnja“. ¹⁹

To pismo pripada manjoj skupini Njegoševih pisama, upućenih prijateljima ili poštovaocima, u kojima je, za razliku od službenih, koja je često samo potpisivao, bio mnogo neposredniji i otvoreniji, govorio o sebi, iznosio utiske i doživljaje sa putovanja, pretresao pitanja ljudske sudbine ili književnoga stvaranja. ²⁰ U tome je njihov najveći značaj, jer njemu ni položaj

¹⁸ Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga šesta, *Izabrana pisma*, izbor pisama izvršili i za štampu priredili N. Banašević, V. Latković, J. Milović, Prosveta, Beograd 1967, str. 198–201.

¹⁹ Njegoša je Venecija zanimala ne samo kao čuveni grad, nego i kao drevna država, po starinskom nazivu Mleci, s kojom su Crnogorci vjekovima živjeli u najbližem susjedstvu. Osim epizode o Drašku u Mlecima, Njegoš je i u nekim drugim, i prije i poslije *Gorskoga vijenca* napisanim djelima razvio negativnu sliku nekadašnje Mletačke republike (*Glas kamenštaka*, *Svobodijada*, *Ogledalo srpsko*, *Lažni car Šćepan Mali*). Up. Vesna Kilibarda, *Njegoš i Venecija*, str. 293–296 i 298.

²⁰ N. Banašević, V. Latković, „Beleška“, u: Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga šesta, *Izabrana pisma*, str. 213–215.

ni vaspitanje nijesu dozvoljavali da se prećerano ispovijeda. Ističući da je upravo o Njegošu ostalo manje anegdota nego o bilo kome drugom vladaru Petrovića, Milovan Đilas smatra da je on „bio i morao biti duboko usamljeno biće“.²¹ Kad bi se sudilo po njegovoj prepisci, moglo bi se zaključiti, kako uočava Ivo Andrić, da Njegoš „nije ni imao ličnoga života“, jer se on sâm u svojim pismima, a sačuvano ih je preko hiljadu i sedam stotina, ne vidi, „nego tu i tamo nazire“, s obzirom da je život „potpuno poistovetio sa zajednicom u kojoj je rođen i u kojoj je radio i umro“.²² Njegoševa pisma, osim što svjedoče o njegovom vremenu, o njegovom liku državnika i pjesnika, kao i o njegovoj privatnoj ličnosti, pa tako o njegovom temperamentu, ukusu i znanju, velikim dijelom su, ocijenjeno je, i spisi od književne vrijednosti.²³ Istaknuto mjesto među njima zauzimaju dva pisma iz Italije, napisana u razmaku od oko mjesec dana, prvo Vuku iz Venecije, a drugo Vladislavljeviću iz Napulja. Oba ta pisma afirmišu Njegoša i kao majstora proznog izraza.²⁴

Njegoš je u Napulj stigao 5. januara 1851. godine. U tome gradu proveo je preko tri mjeseca, a u njegovoj pratnji bili su serdar Andrija Perović, njegov zet, Đuko Srdanović, upravitelj njegovog dvora i jedan perjanik.²⁵ Prve utiske iz Napulja, kao i utiske iz prvog susreta s Rimom, u kome je već sredinom januara 1851. godine proveo šest dana, Njegoš je zabilježio u pismu upućenom njegovom tršćanskom prijatelju Dimitriju Vladislavljeviću.²⁶ Poduže pismo sastavljeno je iz nekoliko cjelina. Dvije su izrazito putopisnog karaktera, one s Njegoševim utiscima iz Rima i iz Napulja.

Na početku toga pisma vladika-pjesnik, koga je, iako bolesnog, po riječima Isidore Sekulić, „proganjao nemir putovanja i saznavanja“,²⁷ izriče pohvalu putovanju uopšte: „Ja se sit naputovah [...] Ko ne putuje taj ne živi, taj ne znade što je svijet.“ A svijet je za Njegoša „knjiga otvorena“, pa je putovanje način da putnik upozna nove zemlje i nove kulture. Tako on sada otkriva Italiju,

²¹ Milovan Đilas, *Njegoš, pjesnik, vladar, vladika*, „Zodne“, Beograd-Ljubljana, 1988, str. 296.

²² Ivo Andrić, „Trenuci nad Njegoševom prepiskom“, u: Petar II Petrović Njegoš, *Izabrana pisma*, izbor Branko Banjević, priredio za štampu dr Jevto Milović, Grafički zavod, Titograd 1967, str. 7–8.

²³ Radovan Lalić, „O Njegoševoj prozi“, *Šćepan Mali - Proza - Prevodi*, u: *Celokupna dela*, knjiga četvrta, str. 329.

²⁴ Miloš Đorđević, „Epistolarna proza Njegoševa“, u: *Dinastija Petrović Njegoš*, tom III, CANU, Naučni skupovi, knj. 60, Podgorica 2002, str. 124.

²⁵ Ovaj datum po novom kalendaru je 17. januar, po kome je 24. april datum Njegoševa odlaska iz Napulja. – Up. fus-notu 1.

²⁶ Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga šesta, *Izabrana pisma*, str. 202–206. – Pismo je datirano 31. januara po starom kalendaru.

²⁷ Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Srpska književna zadruga, Beograd 1951, str. 337.

„zemlju klasičesku“ nad kojom se, kako opisuje, „blagosloveno, lijepo i blagodatno nebo širi i smije“, u kojoj je „jogunasta priroda u svojoj divoti, u svojoj prelesti vječno okrunjena i vesela“. Po povratku u Crnu Goru Njegoš se o Italiji, posjetivši je u posljednjoj godini života, po svjedočenju Vuka Vrčevića, u hvalospjevima izražavao: „Kad su ga neki prijatelji pitali kakva je Italija, svakome je kazao da je pravi zemaljski raj“.²⁸

Šest dana je Njegoš ovoga prvog puta boravio u Rimu, ili kako sam kaže: „Pravije reći, šest danah sam trčao po Rimu“. Obilazio je znamenitosti koje su mu bile dostupne u svako doba dana i pokazivane „s vnimanijem i s dobrom voljom“, zahvaljujući ličnom nalogu rimskoga pape, s kojim se crnogorski vladika nije susreo, navodno zbog nedostatka vremena potrošenoga na razgledanje grada. „Ako me pitate što sam vidio, molim da me pitate što nijesam vidio“, ispovijeda se Njegoš Vladislavljeviću, ističući kako je „veliki materijal u glavi skupio“ i njime „ispunio sve klijeti moždane“. Evo njegova opisa koji svjedoči o vladčinom oduševljenju pred spomenicima antičke i hrišćanske civilizacije u Rimu:

„Tu su spomenici stare Azije, Evrope i Afrike svakostruki; tu su veličestvene razvaline banjah, dvorovah i sadovah imperatorskijeh; tu su *fori* rimski; tu su razvaline jazičeskijeh kapištah; tu su kolone, obelisci, fontani s različnijema čudesnijema figurama; tu su statue, figure, bogovi, polubogovi, boginje, vile, carevi, upravitelji različiti, filozofi i junaci vještinom ljudskom iz mramora stvoreni; tu su mramorni i granitni veličestveni vazovi iz imper[atorskih] banjah; tu su urne i grobnice Avgustove i Konstantina V[elikoga] od mramora i istočnoga alabastra; tu su trijumfalna vrata, cirki, piramide i neimovjerni vodovodi; tu se vise hramovi hristijanstva na kolonama okupljnijema od razure velikoga Rima.“

Gotovo pravdajući se što uopšte opisuje nadaleko poznati 'vječni grad,' Njegoš ipak ističe pravo da „sa svoje točke stvari gleda“, izdvajajući u pismu Vladislavljeviću tri rimske znamenitosti koje su na njega ostavile najsnažniji utisak. Jedna je Koloseum, najveći amfiteatar antičkoga Rima, o kome u *Bilježnici* zapisuje kako se u vrijeme praznika „viđalo [...] đe padnu po pet hiljadah divljih zvjerova i veliko čislo mačebojacah“ i u koji je „moglo stati više od stotine hiljadah dušah i sjediti, zaklonjeni platnom od sunca i vremena“.²⁹ Druga znamenitost je hram svetoga Petra, najveća hrišćanska crkva, o kojoj u *Bilježnici* na jednom mjestu daje podatke o njenim dimenzijama, o broju oltara i o tome kad je i koliko dugo građena, a na drugom, i dalje opsjednjen brojevima i veličinama, upoređuje po visini zvonik te crkve sa zvoncima

²⁸ Vuk Vrčević, „Život Petra II Petrovića Njegoša, vladike crnogorskoga“, *Članci i prilozi o srpskoj književnosti prve polovine XIX veka*, Matica srpska, Novi Sad 1914, str. 197.

²⁹ *Njegoševa bilježnica*, Istorijski institut, Cetinje 1956, str. 192.

katedrale u Strasburu i crkava Sv. Stefana u Beču i Sv. Marka u Veneciji.³⁰ Na prvo mjesto te liste Njegoš stavlja Rafaelovu sliku *Preobraženje*, posljednje, nezavršeno djelo velikoga renesansnog majstora, koje se nalazi u Vatikanskoj Pinakoteci. U pismu sâm kaže: „Na vrhu svega rečenoga materijala stoji mi Koloseo i hram svet. Petra, a više svega mi stoji i sjaje kartina Rafaelova *Preobraženje*: kao prelesna Danica veselim licem osvetljava grdne i mračne klisure strašnim gromovima izdrobljene.“ Taj Njegošev izbor rimskih znamenitosti potvrdio je i srpski pisac Ljubomir Nenadović koji u svojim *Pismima iz Italije*, govoreći o njihovu zajedničkom boravku u Rimu u aprilu iste godine, kaže: „Nigda ne možemo proći pored Petrove crkve ili pored Koloseuma, a da se ne zaustavimo i da ih ne gledamo; nigda ne možemo proći pored Vatikana, a da ne svratimo i *Preobraženje*, tu poslednju i najsavršeniju Rafaelovu sliku, ne vidimo“.³¹ O Njegoševoj fasciniranosti Rafaelovom slikom Nenadović bilježi i sljedeće:

„Vladika se najduže zadržavao u galeriji slika, i to gledeći *Preobraženje* (Transfiguraciju), prekrasnu sliku od Rafaela [...] Hristos je celokupan u prirodnoj veličini predstavljen. U njegovom licu, koje je sama dobrotu, izražene su sve vrline [...] Vladika je seo na stolicu i trideset minuta gledao neprestano u božanstveno lice Hristovo. U celoj mu Italiji ništa slađe nije bilo gledati od ove slike. 'Zaista', reče pri polasku, 'kad bi ova Hristova slika mogla progovoriti, prve bi joj riječi bile: Ne činite drugima ono što sami sebi ne želite. Vjera bez dobrih djela mrtva je'.“³²

„Veličestveni Rim“ pobudio je kod Njegoša protivurječna osećanja, pa se u pismu Vladislavljeviću preslišava, nemoćan da razluči da li je pred tom „grobnicom veličija svijetskoga“ bio više ushićen ili ožalošćen: „Doista su se kod mene ova dva elementa borila kao zla svekrva sa dobrom snahom kad se za kose uhvate i bore se okolo starješinstva u kući pri kojoj će

³⁰ Isto, str. 191, 193.

³¹ Ljubomir Nenadović, *Pisma iz Italije*, Nova škola, Beograd 2006, pismo XIII, str. 57. U osamnaest putničkih pisama Ljubomir Nenadović zabilježio je svoje utiske iz druženja s crnogorskim vladikom u Italiji u razdoblju od marta do maja 1851. godine, od Napulja, preko Rima i Livorna, do Pize i Firence, da su se rastali. Putopis je objavio sedamnaest godina kasnije, prvo u listu *Srbija*, u nastavcima od decembra 1868. do maja 1869. i pod naslovom „Vladika crnogorski u Italiji“, dok je u knjizi djelo prvi put štampano tek 1881. godine. I pored toga što se za tih sedamnaest godina mnogo šta u piščevom sećanju izmijenilo i preoblikovalo, njegovi putopisni zapisi, bez obzira na autorov romantični doživljaj svijeta, ostaju dragocjeni i jedinstveni izvor podataka o Njegošu i njegovu putovanju kroz Italiju.

³² Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XI, str. 52. Njegoš je u *Bilježnici* upravo o tome slikaru upisao pogrešan podatak (npr. kako je „samo 14 godina živio“). Vjerovatno je u pitanju njegova slučajna greška, jer je godine rođenja i smrti italijanskog slikara na istom mjestu tačno naveo (1483–1520). Up. *Njegoševa bilježnica*, str. 192.

ostati.“ Ipak, „razvaline velikoga Rima“, podsećanjem na neumitni protok vremena i prolaznost svega ljudskog, na njega su u prvom redu ostavile „strašno i žalostno vpečatlenije“, kao što je ranije Venecija, dok je još bio u punoj snazi, pobuđivala kod njega najviše misli o prolaznosti i „ništožnosti ljudskoj“.

Drugi putopisni dio pisma opisuje utisak koji je na Njegoša ostavila „divna Napula“, u kojoj, za razliku od Rima u kome sve podseća na prošlost, život pulsira u sadašnjosti. Počinje prepoznajući božje prisustvo u savršenstvu jedinstvene prirode koje mu se ukazalo u pogledu na napuljski zaliv: „Doista Bog je sve stvorio, što sam dosad vidio šaleći se, ali kada je mjesto stvorio na kom je Napula sagrađena, doista je malo razmislio kako će ga stvoriti.“ Ističe da je „mjestopoloženije“ toga jedinstvenoga grada „očarateljno“, a „kvodlibet [...] napulitanski jedinstven pod nebom“. Evo i njegova opisa Napulja:

„U njemu je divno more okićeno paraplovima i svakorukim lađama, u njemu su divni uvršćeni palaci i vječno zeleni i cvjetajućci sadovi, u njemu su divna kola s velikoljepnim uresom, u njemu su konji od svake odabrane vrste, u njemu se jedna magarad pod tualetom ponose, a druga pod teškijem teretom stenju; u njemu su prosti konji, goveda i pašćad, u njemu su stada kozah na svakuju počekalicu; u njemu su prvoklasne dame i kavaljeri evropejski.“

Već prvih dana boravka u gradu, Njegošu nijesu promakle dvije krajnosti napuljske, a to su „luks i ubošćina“, sjaj i bijeda, jedno pored drugog, pa kaže: „To sve ujedno ide, svakoje svojim putom, jedno drugome ne smeta“. Da je Napulj na crnogorskog vladiku ostavio zaista snažan utisak potvrđuje i Franjo Karara, istoričar, arheolog i sakupljač dalmatinskih narodnih pjesama, zabilježivši utiske iz razgovora koji je s već teško bolesnim Njegošem vodio nekoliko mjeseci kasnije, to jest jula 1851. godine u Hicingu, u blizini Beča:

„Bio je izoblićen. Duga crna kosa i crna brada, naglašavajući obrise vošćanog izmršavjelog lica, isticali su njegovo bljedilo; oči su mu bile mutne i bez sjaja, glas promukao, disanje naporno; sjedeći, sam je sebi bio težak. [...] Po pogledu, po načinu govora, prepoznavali smo iznurenog bolesnika; ali kad započe da prića o Napulju, gdje je proveo posljednju zimu radi zdravstvenoga oporavka, i da opisuje njegov ćarobni položaj, ljekovite i mirisne povjetarce, krasni nebeski safir, njegov glas zvućao je snažnije, obrazi su mu se žarili, duša, neobuzdana, ćinilo se da se oslobađa okova njegovoga bolesnoga tijela.“³³

³³ Francesco Carrara, „Il Vladica del Montenegro, ritratto da' suoi colloqui“, *Letture di famiglia*, I/1852, str. 58–61. Kararin ćlanak prešćampan je u *Istoriji Crne Gore* Jakova Ćudine (*Storia del Montenegro*, Antonio Zannoni, Spalato, 1882). Za novosadsku *Sedmicu* preveo ga je u izvodu Đorđe Srdić (1854, str. 133–135, 171–173). Odlomke su prevodili Milorad Medaković (*P. P. Njegoš, poslednji vladajućci vladika crnogorski*, Novi Sad 1882) i Lazar Tomanović (*Petar Drugi Petrović Njegoš kao vladalac*, Cetinje 1896). Cetinjski

Njegoš u pismu Vladislavljeviću piše i da je u Napulju „svud prijatno susretan i dobro viđen“, napominjući da su Italijani „tako prijatni i veseli“ prema strancima „kao što je nebo k njima“. Ipak, s čuđenjem ističe, iako je Crna Gora od istoka najbliži sušed s Južnom Italijom: „Ljubopitstvo na sebe veliko obraćam, kao da sam mandarin nebesne imperije“. U završnim redovima pisma, pored molbe Vladislavljeviću da pozdravi „dične naše Srbe trijestinske“, Njegoš otkriva da ga ipak muči „toska po rodine“, tj. nostalgija, završavajući pismo u blago ironičnome tonu kojim kao da se pomalo poistovjećuje s Draškom u Mlecima: „Pune su mi uši mlakavila i tuđinstva, pa se bojim nehotice da se ne prelijem u tuđem kalopu“. Pored napomene da mu se zdravstveno stanje svakim danom poboljšava, Njegoš saopštava tršćanskome prijatelju da je stihove o ništavnosti svega pred vječnim zakonima, koje mu uz to pismo šalje, ispjevao upravo na kupoli crkve Sv. Petra u Rimu, napominjući: „Ako Vam se dopadnu, pošaljite ih u koje hoćete novine da se pečataju“.³⁴ Taj hram ostavio je na Njegoša snažan utisak i vladika ga je, prema zapisu Nenadovića, nekoliko puta ponovo posetio i razgledao i tri mjeseca kasnije, prilikom svoga drugog boravka u Rimu.³⁵

Kako se Njegoš osećao, kuda se sve kretao i s kim se susretao u Napulju i okolini prije susreta s Ljubomirom Nenadovićem, manje je poznato.³⁶

Istorijski zapisi donijeli su taj članak u prijevodu Dušana Berića, ali s ispuštenim zanimljivim odlomkom u kojem Njegoš poziva Kararu da ga on lično upozna s Crnom Gorom (IV/1951, knj. VII, sv. 7–9, str. 395–398). Prijevod odlomka u ovome radu je naš.

³⁴ Riječ je o pjesmi *Radi čovjek sve što radit može*, objavljenoj u Beogradu, u *Srpskim novinama* (1851, br. 23, str. 90), još za Njegoševa života, pod naslovom *Rim 1. jan 1851. Upi-sato na kupoli sv. Petra*. – Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga prva, *Pesme*, str. 222–223; *Objašnjenja*, str. 394.

³⁵ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XI, str. 51.

³⁶ Od jeseni 1850. do zime 1851. godine, prateći proces koji je u Kraljevstvu Dviju Sicilija vođen protiv odgovornih za pobunu tokom revolucionarne 1848. godine, četiri mjeseca u Napulju je boravio engleski političar i državnik V. J. Gledston (1809–1898). Njegova aktivnost veoma je doprinijela senzibilizovanju britanskog i uopšte evropskoga javnog mnjenja prema „italijanskom pitanju“ u godinama pred ujedinjenje Italije. Par decenija kasnije, povodom soneta kojim je Crnu Goru proslavio najpopularniji pjesnik viktorijske Engleske, njegov prijatelj lord Alfred Tenison (*Montenegro*, 1877), Gledston je ne samo presudno uticao na tu Tenisonovu 'crnogorsku inspiraciju', nego je napisao i jedan članak – čuvenu apoteozu Crnoj Gori objavljen uz sonet u istom broju časopisa *The Nineteenth Century*. Prvi prijevod Tenisonova soneta na srpski jezik sačinio je Ljubomir Nenadović iste 1877. godine. Malo potom, u vrijeme krize oko Plava i Gusinja, Gledston je otvoreno pomagao nastojanja za izlazak Crne Gore na more. (Up. Bojka Đukanović, *Apoteoza Crnoj Gori. Lord Tenison i premijer Gledston o Crnoj Gori*, Filozofski fakultet, Nikšić 2008, str. 53). U prvim mjesecima 1851. godine on je, dakle, još uvijek bio u Napulju, kad je u ovom južnoitalijanskom gradu već boravio i Njegoš. Međutim, u svom članku o Crnoj Gori, Gledston na jednom mjestu o vladici kaže samo sljedeće: „Jedan moj prijatelj ga je vidio i divio mu se u Veneciji“. To bi značilo da se s Njegošem ipak nije sreo, mada

Stavljajući u *Pismima iz Italije* u prvi plan crnogorskoga vladiku i pišući o njemu više nego o samoj Italiji, iako, složit ćemo se s ocjenom Isidore Sekulić, dosta šablonizirano, ne zadirući mnogo ispod površine i više ga opisujući a manje proučavajući, srpski putopisac jedini je neposredni svjedok Njegoševa boravka na jugu Italije, koji je, opet po Isidorinoj ocjeni, lako, tečno i zanimljivo, s topline i ushićenjem, ovjekovječio Njegošev boravak u Napulju i drugim italijanskim gradovima koje su zajedno obišli.³⁷ Iako je Njegošev lik izvjesno idealizovan, on u Nenadovićevu putopisu ipak nije tako daleko od stvarnoga.³⁸ Nenadovićovo djelo otkrilo nam je lik malo poznatog Njegoša, ali i Njegoša obožavaoca Italije.³⁹ Bez Nenadovićevih *Pisama* koja je, na nesreću, doradivao mnogo kasnije, ostalo bi nam nejasno, primijetio je još Milovan Đilas, ne samo Njegoševo posljednje italijansko putovanje, nego i mnoge intimne strane njegove ličnosti.⁴⁰

Od događaja prije nego što je, marta 1851. godine, i sam stigao u Napulj, Nenadović bilježi da se Njegoš, uprkos savjetima ljekara da to ne čini, u specijalnoj nosiljci uspeo na Vezuv, ne mogavši odoljeti da ne vidi vulkanski krater, iako mu se kasnije žalio da su to penjanje i sumporna isparenja vulkana veoma škodili „njegovim bolnim grudima“.⁴¹ Čak je od perjanika uzeo dvije kubure i „izbacio ih u krater“.⁴² Vuk Vrčević pominje da je vladika s ovoga puta na Cetinje donio jednu litografiju te „ognjedišušte gore“, tj. Vezuva, „u najvećoj žestoći njezina ognja“.⁴³

Na početku svoga putopisa, Nenadović objašnjava kako se sasvim slučajno našao s Njegošem u Napulju i kako je neočekivano postao neka vrsta njegova sekretara koji je, u danima koji su uslijedili, s njim pričao, čitao mu novine, pisao pisma, igrao s njim šah.⁴⁴ I više od sekretara, vjerni saputnik i hroničar toga Njegoševa putovanja o kome sam vladika nije ostavio mnogo svojih zapisa. Nenadović je, kao njegov pratilac, odlazio čak i u vladicine

bi bilo zanimljivo istražiti ko bi mogao biti neimenovani engleski lord kome je, prema Nenadovićevu zapisu u *Pismima iz Italije*, Njegoš uputio prijekor zbog engleske filoturske politike (pismo III).

³⁷ Isidora Sekulić, nav. djelo, str. 335. Nenadović je svoj putopis u potpunosti posvetio Njegošu i to jasno kaže: „Ja ću samo o Vladići da pišem. O njegovom putovanju po Italiji niko drugi neće pisati“ (nav. djelo, pismo XIII, str. 57).

³⁸ Miodrag Popović, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd 1972, knj. II, str. 349.

³⁹ Ljiljana Banjanin, „Petar Petrović Njegoš e Ljubomir Nenadović. Un incontro italiano“, in: *L'Est europeo e l'Italia: immagini e rapporti culturali*. Studi in onore di Piero Cazzola raccolti da E. Kanceff e Lj. Banjanin, Slatkine-Gènevè, Paris-Turin 1995, str. 314–329.

⁴⁰ Milovan Đilas, nav. djelo, str. 544–545.

⁴¹ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo IV, str. 23.

⁴² Isto.

⁴³ Vuk Vrčević, nav. rad, str. 197.

⁴⁴ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo III, str. 14–15.

zvanične posete. U takvim prilikama, poput posete bankaru Rotšildu u njegovom ljetnjakovcu (pismo III), posete vice-admiralu američkoga vojnog broda ukotvljenog u napuljskom zalivu (pismo III) i oproštajnoga prijema kod kralja Dviju Sicilija, Ferdinanda II Burbonskog (pismo VIII), Nenadović je ponekad, po Njegoševu zahtjevu, oblačio crnogorsku nošnju. Pred odlazak iz Napulja, aprila 1851. godine, vladika je učinio tu zvaničnu oproštajnu posetu kralju, s kojim se, očito, i ranije susretao i vodio kurtoaznu prepisku povodom žalosnih i radosnih događaja u njegovu kraljevskom domu. S njim su išli Srdanović i Nenadović, a Njegoš je, za tu priliku, „metnuo [...] sve ordene i lentu preko prsiju i pripasao sablju“.⁴⁵ Išli su željeznicom do stanice u Kazerti, a tu su ih sačekali kraljevi ađutanti s dvoje kola kojima su se odvezli do kraljevske palate. Kralj je sa svojim gostom prvo izvjesno vrijeme proveo u dvoru, a potom su zajedno prošetali po dvorskom parku.⁴⁶

Crnogorski vladika stekao je u Napulju dosta poznanika, prema navodima Nenadovića „svi važniji ovdašnji ljudi pohodili su ga i ne mogu dovoljno da ga se nahlvle“.⁴⁷ Bio je rado viđen gost na gozbama i večernjim zabavama napuljskoga visokog društva, a pozivan je i u dvor, mada je pozive često i odbijao, pravdajući se svojom bolešću.⁴⁸ Na takvim skupovima, po Nenadoviću, Njegoš je prisutne, a bilo ih je iz raznih krajeva svijeta, plijenio kako svojom markantnom pojavom, tako i svojom pričom. Zanimljivo je pripovijedao o Crnoj Gori, najčešće na molbu prisutnih dama, na francuskom i italijanskom jeziku, vješto preplićući razne teme, „kao kad dobar tkač vešto utkiva različite boje“, otkrivajući tako svoj veliki pjesnički dar.⁴⁹ A kad bi oni koji su slušali njegovo pričanje iskazali želju da posete Crnu Goru, nije mu preostajalo ništa drugo do da ih odvraća, saopštavajući im kako u njoj „nema hotela, ni mekanih postelja; nema putova, ni šetališta; nema pozorišta ni balova“.⁵⁰

S Nenadovićem u društvu Njegoš je obilazio znamenitosti Napulja i okoline, razgledajući gotovo sve što je bilo vrijedno videti, dok ih „od mnogoga gledanja oči zasene i glava zaboli“.⁵¹ Često izlazio obučen „u civilnim, talijanskim haljinama“, kako bi manje privlačio pažnju prolaznika na sebe, ali su se, bez obzira na to, pošto prođu, mnogi za njim osvrtni i gledali ga, uočavajući „da nije običan čovek“.⁵² Zajedno su bili u Burbonskom kraljev-

⁴⁵ Isto, pismo VIII, str. 41.

⁴⁶ Isto, str. 42. Ferdinand II Burbonski (1810–1859), na prijestolu od 1830., prvi je od italijanskih vladara koji je 1848. donio ustav.

⁴⁷ Isto, pismo III, str. 15.

⁴⁸ Isto, str. 16.

⁴⁹ Isto, str. 16–17.

⁵⁰ Isto, str. 17.

⁵¹ Isto, pismo V, str. 26.

⁵² Isto, str. 25.

skom muzeju (*Real Museo Borbonico*), u kome su smještene vrlo značajne arheološke zbirke, a posebno bogati materijal iz Pompeje i ostalih lokaliteta zatrpanih vulkanskom erupcijom Vezuva u prvom vijeku naše ere. Gledali su statue velikih italijanskih vajara ili, kako u *Bilježnici* kaže, „vajatelja“, Čelinija, Mikelandela, Kanove, kao i slike italijanskih majstora, odnosno „kolorista“ i „pitura“, Rafaela, Ticijana, Karavađa, ali i flamanskih, Rubensa i Van Dajka. Ovaj potonji se, po navodu Nenadovića, Njegošu se, poslije Rafaela, od svih ostalih slikara najviše dopao.⁵³ O tome kako je Njegoš posmatrao eksponate u napuljskim muzejima i galerijama Nenadović kaže: „Vladika ne mari da vidi mnoštvo stvari; on gleda samo ono što je najlepše i najređe. Pri onome što mu se dopadne on se duže zadrži i pažljivo posmatra. Ukus mu je lep i nežan. Gde se on zaustavi, tu zastane mnogo gledalaca. Koja mu se slika dopadne, uzme stolicu i sedne pred nju pa je dugo posmatra“.⁵⁴

Kad bi im dosadili „prašljivi muzeji“, polomljene statue antičkih bogova i „okrnjeni lonci i sudovi iz kojih su ljudi prije dvije hiljade godina jeli i pili“, i kad bi ih sve te „trošne stvari“ zasitile stalnim podsećanjem na „ljudsko ništavilo“, odlazili su na izlete u prirodu, da uživaju u ljepoti predjela u okolini Napulja.⁵⁵ Nenadović opisuje jedan takav zajednički izlet u obližnju varošicu Pocuoli, a potom u Bajū, od antičkoga doba poznatu po ljekovitoj termalnoj vodi. Njegoš je čitavoga tog dana koji je Nenadović u svom putopisu ovjekovječio, svijetlog i radosnog (kako primjećuje Ivo Andrić), nasuprot brojnijim „tmurnim danima kašlja, briga i depresije“, bio „neobično vedar i veseo“, usput je „pevao, zviždao, smijao se i šalio“.⁵⁶ Razgledali su razrušena palate, hramove i kupatila starih Rimljana, posetili su Sibilinu pećinu (*Grotta della Sibilla*), uzanu, mračnu i dugačku, u kojoj je mitska proročica Rimljanima predviđala sudbinu, i u koju je, uprkos molbama pratilaca da to ne čini, i Njegoš sišao, šaljivo komentarišući da je šteta što Sibile više nema da mu kaže hoće li Omer-paša udariti na Crnu Goru.⁵⁷ Pošetili su i Pseću pećinu (*Grotta del Cane*), šupljinu u krateru jednoga ugašenog vulkana, iz koje izlaze vodena para i ugljen-dioksid i u koju se, kao neka vrsta zabave za posetioce, na kratko spusti pas, a potom, potpuno ošamućen, izvuče na svjež vazduh, đe se brzo i bez posljedica osvijesti; no vladika je odbio da gleda takvo mučenje životinja.⁵⁸ Obišli su i druga poznatija mjesta u okolini

⁵³ Isto, str. 26.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto, str. 29–30. Ivo Andrić, „Ljuba Nenadović o Njegošu u Italiji“ (1951), u: *Eseji i kritike*, izbor, predgovor i pogovor Ljubo Jandrić, Svjetlost, Sarajevo 1976, str. 124.

⁵⁷ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, isto, str. 28.

⁵⁸ Isto.

Napulja, vulkanski brežuljak Montenuovo i Neronovu banju s termalnom vodom, a najviše su ipak uživali u pogledu na prelijepi napuljski zaliv koji je vladika, opisuje Nenadović, sedeći na jednome kamenu, zamišljen dugo posmatrao.⁵⁹ Toga dana, na povratku, posetili su i grob velikoga rimskog pjesnika Vergilija, odakle je Njegoš odlomio i ponio za spomen jednu granu lovora koji je na pjesnikovom grobu rastao.⁶⁰ Posetili su zajedno u Kastel del Ovo (*Castel dell'Ovo*), najstariju napuljsku tvrđavu, i Kapodimonte (*Capodimonte*), burbonsku palatu sa značajnim umjetničkim zbirkama, smještenu na sugestivnom panoramskom položaju prema zalivu i gradu.⁶¹ Vedro i veselo raspoloženje često je kod vladike za tren znala da smijeni zlovolja, prerastajući u pravi nastup jarosti, kao što se desilo nakon što su im iz Bosne prispile vijesti o pokretu Omer-paše Latasa iz Mostara i ubistvu Ali-paše Stočevića, Njegoševa pobratima.⁶²

U martu 1851. Njegoš je iz Napulja dva puta obišao Pompeju, rimski grad zatrpan vulkanskom lavom Vezuva 79. godine naše ere. O tome izletu svjedoči i Nenadović u svome putopisu, bilježeći da je, po već postojećem običaju, u čast crnogorskoga vladike i u njegovom prisustvu, u tome gradu otkopana jedna kuća i u njoj otkrivena lijepa zidna slika, ispod koje će, za spomen, ostati zapisano Njegoševo ime i napis *Casa del principe del Montenegro*.⁶³ Po Nenadoviću, crnogorski vladika još jednom se vratio u Pompeju, da ponovo razgleda tu sliku i da naruči da mu neki slikar uradi kopiju koju je namjeravao da ponese sa sobom.⁶⁴

Povodom posete zatrpanome antičkom gradu Njegoš je napisao i jednu pjesmu, *Polazak Pompeja*, u kojoj daje upečatljivu viziju erupcije Vezuva i propasti pet drevnih rimskih gradova, pozdravlja razurenu Pompeju i osvrće se na čin otkopavanja pompejske kuće u njegovom prisustvu.⁶⁵ Uz pojedine stihove pjesme, u neobično opširnim napomenama, dao je i neka dodatna objašnjenja. O samom događaju zapisao je sljedeće:

„Grad Pompeji bio je na moru, ali koje je čudo vara i pepela iz Vezu-vija izrinulo, napuni more, te su danas razvaline Pompejeve oko po sahata od

⁵⁹ Isto, str. 29.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto, pismo VI, str. 31.

⁶² Isto, str. 30.

⁶³ Isto, pismo VII, str. 40.

⁶⁴ Isto, pismo VIII, str. 41.

⁶⁵ *Celokupna dela*, knjiga prva, *Pesme*, str. 225–229; *Objašnjenja*, str. 395–402. Prvih 65 stihova pjesme objavljeno je aprila iste godine u zemunskoj *Vojvođanci* (1851, br. 84) koju je tada uređivao Milorad Medaković, dok je pjesma u cjelini objavljena kasnije u novosadskoj *Danici* (1860, br. 15, str. 305–308). – Up. i: A/ndra/ G/avrilović/, „Vladičina pesma o Pompeji“, *Kolo*, 1901, knj. II, sv. 8, str. 449–452.

mora daleko. Jednaka je sudbina u isti mah postigla pet gradovah: Pompeje, Herkulan, Stabiju, Oplont i Retinu [...] Ovoga je čuda toliko izavrelo, tako da je nasap nad razvalinama Pompejevih debeo dva, tri i više sažnja, a daleko je Pompeji od kratera (ždrijela) Vezuvijsa oko sat i po.⁶⁶

O iskopavanju pompejske kuće zabilježio je ove redove:

„Njegovo veličanstvo Ferdinand II, kralj od obje Sicilije, blagoizvolio je da se jedne kuće u Pompeju otkritje učini u mome prisustviju, i tako 20 i nekoliko rabotnikah rabotali su nekoliko dana. 4. marta u mome prisustviju rabota se dokonči i kuća se otkrije (kućište) oko 15 lakatah duga, 7-8 lakatah široka, toliko visoka. Njene su stijene lijepo klakom namazane, crvenom i zelenom bojom pokrašene. Tri je glavne kartine (*in fresco*) ukrašavaju (bez manjih), a četvrta je na četvrtu stranu zbrisana vremenom...“⁶⁷

I na jugu Italije, kao ranije u Veneciji, Njegoš je bio sklon da pred kulturno-istorijskim spomenicima daleke i slavne prošlosti razmišlja prvenstveno o ništavnosti i prolaznosti svega ljudskog. U pismu Vladislavljeviću on to ovako kaže: „Vrijeme je silno, strašne zube ima, ono je stravilo i svemogućem nebu a kamoli kukavnoj zemlji, đe se sve lako krši, đe sve na slabome temelju stoji“. U pjesmi o Pompeji, pjevajući o „ljudskom stradanju“, o zlim stihijama i adskim silama, Njegoš potvrđuje ovu tragičnu viziju, mada na samom kraju ove posljednje pjesme napisane na italijanskom tlu „za spomen“ ipak ostavlja jednu „zraku sunca“ koja je, upravo pred njim, čiji se život prerano gasio, poslije osamnaest vjekova tame obasjala razoreni pompejski dom.

U drugu posetu Rimu Njegoš je, na povratku iz Napulja, stigao 24. aprila 1851. godine, zadržavši se u drevnome gradu desetak dana. Nenadović je njihov zajednički boravak opisao u četiri pisma svoga putopisa (XI–XIV). Nije zabilježio đe je vladika s prатnjom odšeo, dok Isidora Sekulić pretpostavlja da je to moglo biti u samome centru grada, u blizini Španskoga trga (*Piazza di Spagna*) i ulice *dei Condotti*, đe su se nalazila mnoga poslastva, hoteli i privatne kuće koje su primale strance i đe je, prema bilješci u listu *Stasera* Njegoš izjutra viđan kako stoji pred izlogom neke knjižare.⁶⁸ Nenadović navodi da vladika u Rimu gotovo nikom nije išao u posete, dok su njega obilazili mnogi znameniti ljudi, naročito Rusi, među kojima je bilo i Njegoševih starih poznanika.⁶⁹ Vladiku su pošećivali i brojni sveštenici iz Slavonije i Dalmacije, tada na službi u Papskoj državi, koji su, vjerovatno na južnoslovenskome talasu nacionalnog vrenja poslije 1848. godine, željeli da

⁶⁶ Up. „Objašnjenja“, u: *Celokupna dela*, knjiga prva, *Pesme*, str. 399.

⁶⁷ Isto, str. 402.

⁶⁸ Isidora Sekulić, nav. djelo, str. 348.

⁶⁹ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XII, str. 57.

vide jednu od najznamenitijih ličnosti tzv. Južne Slavije.⁷⁰ Uostalom, Njegoša je, po nalogu papske kancelarije, jer je tadašnji papa Pije IX znao za boravak crnogorskoga vladike u Rimu, u obilasku grada pratio jedan franjevac rodом iz Dubrovnika, izvjesni Čurčić, po Nenadoviću „učevan i vrlo razborit čovjek“ koji je lijepo govorio „naški“ i znao Gundulića i druge dubrovačke pjesnike napamet.⁷¹ Njegoš je s Nenadovićem, manje hodajući a više u kolima, svakoga dana, od jutra do mraka, obilazio Rim i njegovu okolinu. Isidora Sekulić pominje da je u rimskome listu *Nazione* naišla na bilješku da Rim „apsorbira interes odličnoga gosta: *cammina e fa giri* (hoda i obilazi razna mjesta)“.⁷² Nije se žalio na umor, poslužilo ga je „i dobro vreme i dobro zdravlje“ bilježi Nenadović, „niti je bilo oblačnoga dana, niti se vladici vraćao kašalj“.⁷³ Samo šest mjeseci prije smrti Njegoš je s mladim Nenadovićem u društvu razgledao najčulenije antičke i hrišćanske spomenike, od Rimskog foruma, Hrama Vestalki, Trajanovog i stuba Marka Aurelija, Konstantinove Trijumfalne kapije i Koloseuma, do Kvirinala i čuvenih palata Korsini, Altieri, Farneze, Spada, Doria, Borgeze, sa zbirkama najčulenijih slika i skulptura.⁷⁴ „Od svega što je posetio i poznao“ – pretpostavka je Isidore Sekulić – „[...] Rim je, u kulturnom smislu, morao značiti najviše“, mnogo više nego Petrograd ili Beč.⁷⁵ Međutim, iako „žedno“ primajući utiske „od mnozine stvari“, smrtno bolesni Njegoš, tada već veliki i priznati pjesnik, nije više ništa zapisivao, čak nije trpio ni Nenadovićevo zapisivanje, kako je već primijetila Isidora Sekulić.⁷⁶ Pored dva nadahnuta sastava italijanske inspiracije, pisma Vuku Karadžiću iz Venecije i pisma Dimitriju Vladislavljeviću iz Napulja, otkad je u novembru 1850. godine krenuo iz Crne Gore, dok je u maju 1851. ponovo stigao u austrijsku prijestonicu, Njegoš je napisao vrlo skroman broj pisama, ili ih je tako malo sačuvano – po jedno Garašaninu i Gagiću iz Trsta i Jelačiću iz Beča i dva pisma Gagiću iz Napulja – ali se iz njihova sadržaja, da nema oznake mjesta u zaglavlju, ne bi moglo naslutiti odakle su poslata,

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto, pismo XI, str. 50–51. Taj Njegošev vodič u Rimu bio je Lujo Čurčija (1818–1881), franjevac, rođen u Dubrovniku. Desetak godina kasnije postao je nadbiskup u Skadru, a potom apostolski vikar u Aleksandriji. U razdoblju od 1845. do 1853. bio je sekretar dubrovačkoga biskupa Tome Jederlinića koji ga je često slao u Rim zbog poslova svoje dijaeze, pa se tako i susreo s Njegošem. Up. Zuvdija Hodžić, „Nepoznata priča o znamenitom franjevcu. Od Rima do Gusinja, *Pobjeda*, novogodišnji dodatak, 31. decembar 1999. 1, 2. i 3. januar 2000.

⁷² Isidora Sekulić, nav. djelo str. 335.

⁷³ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XIII, str. 57.

⁷⁴ Isto, pismo XII, str. 53–56.

⁷⁵ Isidora Sekulić, nav. djelo, str. 337.

⁷⁶ Isto, str. 335.

jer nema ni jednoga pomena koji bi upućivao na neki detalj njegova boravka u Italiji. Ni u *Bilježnici* nema zapisa neposrednih Njegoševih utisaka i misli vezanih za boravak u Rimu i Napulju, samo poneki šturi, očito „knjiški“ podatak koji je mogao biti zapisan ili prepisan i nekad ranije. U pravu je Isidora Sekulić kad kaže da „možemo samo fantazirati o tekstovima, o razgovorima u sebi vladičinim, dok je živio i mislio u Rimu“.⁷⁷

Njegoš je i tokom te druge posete ipak ostao vjeran svom prethodnom izboru tri rimske znamenitosti koje su na njega ostavile najsnažniji utisak i prilikom prvoga boravka u Rimu, vraćajući im se u više navrata. Tako je crkvu Sv. Petra posetio nekoliko puta, razgledajući s pažnjom posebno nadgrobne statue, vajarska djela Kaninija i Berninija, kao i trg sa stubovima ispred ovog zdanja.⁷⁸ A kad je lično, svojim koracima, premjerio dužinu (184) i širinu (140) te crkve, onda je jednom prilikom tražio od svojih pratilaca da te dimenzije na nekoj poljani u okolini Rima obilježe, kako bi jasnije sagledao koliko prostora taj najveći hrišćanski hram zaista obuhvata.⁷⁹ U vezi posete crkvi Sv. Petra veoma je razgllašena anegdota o Njegoševom odbijanju da cjeliva tzv. Časne verige, odnosno lance kojima je sveti Petar bio vezan u tamnici u Jerusalimu, riječima: „Crnogorci ne ljube lance“.⁸⁰ Upravo tim njegovim postupkom Đilas u svojoj knjizi dokazuje da je Njegoš „svud, i u Italiji u svakom trenu, ostajao [...] Crnogorcem“, da su tri njegova pratioca u Italiji za njega neprekidno bili „živa [...] i prisutna Crna Gora“, da je ukupno njegovo „gledanje, reagovanje [...] crnogorsko“, i da je, jednostavno, svodeći račune sa sobom i pred sobom, „mjeri[o] svijet Crnom Gorom“.⁸¹

U Koloseumu je ovoga puta proveo čitavo jedno veče, mada, za razliku od Nenadovića, ne na zabavi unutar antičkog amfiteatra, priređenoj za hotelske goste, uz muziku, svakojaka jela i dobra vina, već je, izdvojivši se

⁷⁷ Isto, str. 347.

⁷⁸ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XI, str. 51–52.

⁷⁹ Isto, pismo XIII, str. 57–58. Njegoš je u *Bilježnici* na nekoliko mjesta zapisao koliko „nogah“, „podlanicah“, „stopah“ ili „lakatah“ su visoka, dugačka ili široka znamenita kulturno-istorijska zdanja koja je razgledao u raznim gradovima Italije, sâm ih mjereći i premjeravajući ili preuzimajući podatke iz različitih izvora o broju „oltarah“, „kandelah“ ili „kolonah“. U toj njegovoj sklonosti Olga Stuparević vidi „nešto od romantičarski naivne zanesenosti fizičkim veličinama“ („Srpski putopis o Italiji“, u: *Uporedna istraživanja*, 1, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1975, str. 111). Milovan Đilas, međutim, drži da Njegoš „nije [bio] sklon ulaženju u detalje i sitnice“ i da ga je privlačilo sve što je na prvi pogled znamenito i izrazito, a naročito „ono što je veliko obimom“. I to ne toliko ili samo kao potvrda dostignuća ljudskog uma i ruku, nego, mnogo više, kao doživljaj propadanja koje je „utoliko punije ukoliko je nešto sebe više dotjerivalo i utvrđivalo za vječnost“ (nav. djelo, str. 549).

⁸⁰ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, isto, str. 58.

⁸¹ Milovan Đilas, nav. djelo, str. 550–551.

iz vesele grupe turista, do duboko u noć sâm i zamišljen šedio na najvišoj galeriji te monumentalne građevine, prema pretpostavci putopisca, o ljudskoj prošlosti misleći.⁸² Uostalom, i nije bio navikao da se predaje zabavama i razzonodi.⁸³ Rafaelovoj slici *Preobraženje* ne samo da se vraćao kad god bi joj se u blizini našao, već je, prilikom posete Panteonu, obišao i slikarev grob.⁸⁴ Bilo je, međutim, i čuvenih umjetničkih djela u Rimu ispred kojih Njegoš nije želio duže da se zadrži i koja su ga naprosto uznemiravala, poput antičke mermerne grupe *Laokoona sa sinovima* u smrtnom stisku zmije, jer „grozne predstave“ vladika nije mogao da gleda, „one ga snevesele“, kaže Nenadović.⁸⁵ A Đilas drži da je on, kao i njegova zemlja, bio prezasićen grozota, pa su ga i kao umjetničko djelo odbijale.⁸⁶ Takođe, Njegoš nije poželio da se spusti ni u rimske katakombe, prve hrišćanske grobnice, jer se „grozi od one podzemne tame“, i to je možda jedina veća znamenitost rimska koju nije vidio.⁸⁷

Kao i u Napulju, kad bi ih razgledanje po gradu zamorilo, Njegoš i Nenadović izvozili su se kolima u okolinu, obilazeći i preostale tri čuvene papske bazilike koje su se, osim Sv. Petra (*San Pietro*), tada nalazile izvan užeg centra grada, poput crkava Sv. Pavla (*San Paolo*), Sv. Jovana Lateranskog (*San Giovanni in Laterano*) ili Sv. Marije (*Santa Maria Maggiore*), do samostana Sv. Onofrija (*Sant'Onofrio*), u kome je grob Torkvata Tasa. Njegoš je s pažnjom razgledao sobu u kojoj je veliki italijanski pjesnik druge polovine XVI vijeka proveo posljednje dane, za uspomenu izvukavši iz njegova pojasa jedan bijeli končić koji je ipak, znajući da ga neće sačuvati, odmah poklonio Nenadoviću.⁸⁸

Napustivši Rim, Njegoš je s pratnjom, i dalje s Nenadovićem u društvu, stigao u priobalni gradić Čivitavekja na obali Tirenskoga mora, do koga su kolima iz Rima putovali punih devet sati i đe su se zadržali dva dana, čekajući parobrod za Livorno. Kapetanu broda Njegoš je, po Nenadovićevom zapisu, odmah predao zapečaćen i adresiran na izvjesnoga Belanžea u Parizu rukopis koji je tokom zime o Crnoj Gori napisao na francuskome jeziku, diktirajući ga nekome napuljskom advokatu po imenu Đuzepe Kaza.⁸⁹ Kapetan, rodnom iz Dalmacije, trebalo je da preda rukopis na poštu u Marselju, finalnoj destinaciji te linije francuskoga parobrodskeg društva, ali se, kao što je poznato, trag tom

⁸² Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XIV, str. 62.

⁸³ Milovan Đilas, nav. djelo, str. 295.

⁸⁴ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XI, str. 53.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Milovan, Đilas, nav. djelo, str. 555.

⁸⁷ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XIV, str. 65–66.

⁸⁸ Isto, pismo XIII, str. 61.

⁸⁹ Isto, pismo XV, str. 67.

rukopisu do danas izgubio.⁹⁰ Pateći od morske bolesti, vladika je na brodu proveo nemirnu noć, „nije mogao spavati nego je samo ležao, žmurio i ćutao“.⁹¹ U Livornu se, umoran, nakon što je riješen nesporazum oko ulaska Crnogoraca pod oružjem u grad, odmah uputio u gostionicu.⁹² A Crnogorci nijesu oružje uzaman nosili, nego su iz njega i pucali, ispaljujući plotune iz kubura, vladika u krater Vezuva (pismo III) a perjanik Vukale u hramu nekog rimskog božanstva u okolini Napulja (pismo V), da čuju kakav se eho razliježe!

Iz Livorna, željeznicom koja je prolazila kroz vrlo lijepe predjele Toskane duž rijeke Arno, Njegoš je s Nenadovićem otputovao u Firencu. Usput su svratili da razgledaju čuveni zvonik katedrale u Pizi, znameniti Krivi toranj (*Torre pendente*).⁹³ Tom prilikom bilo je, očito, riječi i o Galileu Galileju, koji je na tome tornju vršio neke eksperimente, pa se njegov čuveni uzvik *Eppur si muove!* našao zapisan i u Nenadovićevim *Pismima* i u Njegoševoj *Bilježnici*.⁹⁴ I u Firenci, smjestivši se u Hotelu Italia, putnici su se uglavnom bavili razgledanjem gradskih znamenitosti. U tome gradu najviše su ih zanimala galerije u kojima su, bilježi Nenadović, našli i dosta Rafaelovih djela kojima je Njegoš poklanjao posebnu pažnju.⁹⁵ Obišli su i čuvene firentinske bazilike, katedralnu crkvu Sv. Marije (*Santa Maria del Fiore*) i franjevačku crkvu Sv. Krsta (*Santa Croce*), razgledajući u toj potonjoj nadgrobne spomenike Galileja, Mikelandela, Makijavelija, Alfijerija i drugih italijanskih velikana. Vladika u Firenci nije nosio ni crnogorsku nošnju, ni crnogorsku kapu, pa je tako mogao „vazdan hodati po varoši i gledati znamenitosti a da ga niko ne pozna“.⁹⁶ No, iako je želio da ostane nepoznat, to mu nije pošlo za rukom. Nenadović bilježi: „Sutradan po dolasku našem cela je varoš znala da je on tu“.⁹⁷ Novine su javile da je crnogorski vladika došao u Firencu, navodeći i da je odšeo, pa ih je pri izlasku pred hotelom uvijek sačekivala gomila svijeta. U novinskim napisima, Njegoš je upoređivan s Bajronom, engleskim pjesnikom koji je u Italiji takođe duže boravio.⁹⁸ Vladika u Firenci nije nikome išao u posetu, ali su njega mnogi pošećivali: i visoki predstavnici austrijske vlasti, i ruski knezovi koji su u okolini imali ljetnjikovce, i ponovo „našijenci“, Srbi i

⁹⁰ Up. Michel Aubain, „Stanislas Bellanger (1814–1859), destinataire d’un Abrégé d’histoire du Monténégro dicté par Njegoš“, u: *Uporedna istraživanja*, 1, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1976, str. 357–377.

⁹¹ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XV, str. 69.

⁹² Isto, str. 70.

⁹³ Isto, pismo XVI, str. 71.

⁹⁴ *Njegoševa bilježnica*, str. 194.

⁹⁵ Ljubomir Nenadović, nav. djelo, pismo XVII, str. 74.

⁹⁶ Isto, str. 75–76.

⁹⁷ Isto, str. 76.

⁹⁸ Isto.

Hrvati, uglavnom oficiri i vojnici austrijske vojske. Pozive za posete odbijao je pravdajući se slabim zdravljem i ističući da po Italiji putuje „samo zbog mrtvih“.⁹⁹ I zaista, tokom čitavoga tog posljednjeg boravka u Italiji, raznici raznih civilizacija, Njegoša je zanimala isključivo prošlost: istorijski spomenici, umjetnička djela i ljudska sudbina koju je iz njih iščitavao.

I u Firenci, kao ranije u Napulju i Rimu, Njegoš se kolima izvezao u okolinu grada, da vidi i pitomi brežuljkasti pejzaž Toskane. U Firenci su se Njegoševi i Nenadovićeви putevi razišli, da bi se ponovo ukrstili dva mjeseca kasnije u Beču, o čemu Nenadović piše u svome djelu *O Crnogorcima*.¹⁰⁰ Vladika se ponovo vratio u Livorno, da bi odatle, brodom do Đenove, a potom željeznicom preko Torina, Milana i Venecije otputovao za Trst, a Nenadović je produžio u drugom pravcu, prema Bolonji, Ferari, Padovi i Veroni. U posljednjem pismu svoga putopisa, Nenadović opisuje kako se na ispraćaju, pred hotelom u Firenci iskupilo dosta svijeta, najviše Rusa, dok su na željezničkoj stanici crnogorskoga vladiku zvanično pozdravile „dvije deputacije“, jedna u ime gradske uprave, a druga u ime neke „učene akademije“.¹⁰¹

Na povratku, Njegoš je u Trst doputovao krajem maja 1851. godine, zadržavši se u tome gradu nekoliko dana jer mu se, zbog napornoga puta, bolest pogoršala. Uznemiren vijestima koje su mu pristizale iz Crne Gore o mogućem turskom napadu, nakon samo nekoliko dana zaputio se u Beč, da odatle pokuša da potraži rusku pomoć, kao i da se pregleda kod doktora Škode koji mu je kazao pravu istinu o ishodu njegove bolesti i po čijem će savjetu vrijeme do kraja jula provesti u ljetovalištu Hicing u blizini austrijske prijestonice.¹⁰² Na povratku iz Beča, Njegoš se u Trstu posljednji put zadržao do 18. avgusta, kada je krenuo natrag u Crnu Goru, đe će poživjeti još svega dva mjeseca. Na glas o njegovoj smrti, tršćanski prijatelji održali su mu opijelo u crkvi Sv. Spiridona.¹⁰³

Literatura

- Andrić, Ivo (1967). „Trenuci nad Njegoševom prepiskom“. U: Petar II Petrović Njegoš, *Izabrana pisma*, Titograd: Grafički zavod, 7–12.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Ljubomir Nenadović, *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878. godine*, Srpska književna zadruža, Beograd 1929. Up. pisma XIII i XIV.

¹⁰¹ Ljubomir Nenadović, *Pisma iz Italije*, pismo XVIII, str. 78.

¹⁰² Risto J. Dragičević, „Njegoševa bolest i smrt“, u: *Članci o Njegošu*, Narodna knjiga, Cetinje 1949, str. 197.

¹⁰³ Ljubomir Durković-Jakšić, „Njegoš i srpska pravoslavna opština u Trstu“, str. 358.

- Andrić, Ivo (1976). „Ljuba Nenadović o Njegošu u Italiji (1951)“. U: *Eseji i kritike*, izbor, predgovor i pogovor Ljubo Jandrić, Sarajevo: Svjetlost, 119–126.
- Aubain, Michel (1976). „Stanislas Bellanger (1814–1859), destinataire d'un Abrégé d'histoire du Monténégro dicté par Njegoš“, u: *Uporedna istraživanja*, 1, Beograd: Institut za književnost i umetnost, str. 357–377.
- Banašević, N. - Latković, V. (1967). „Beleška“, u: Petar Petrović Njegoš, *Celokupna dela*, knjiga šesta, *Izabrana pisma*, Beograd: Prosveta, str. 213–215.
- Banjanin, Ljiljana (1995). „Petar Petrović Njegoš e Ljubomir Nenadović. Un incontro italiano“. In: *L'Est europeo e l'Italia: immagini e rapporti culturali*. Studi in onore di Piero Cazzola raccolti da E. Kanceff e Lj. Banjanin, Paris-Turin: Slatkine-Gèneve, 314–329.
- Bekić, Tomislav (2008). „Spiridon Gopčević i njegov odnos prema Crnoj Gori“. U: Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica: CID, 229–236.
- Carrara, Francesco (1852). „Il Vladica del Montenegro, ritratto da' suoi colloqui“, *Letture di famiglia*, I, 58-61.
- Dobrašinović, Golub (1968). „Petar II Petrović Njegoš, Hronologija“. U: Petar Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, Beograd: Prosveta, 149–157.
- Dragičević, Risto J. (1949). „Njegoševa bolest i smrt“, u: *Članci o Njegošu*, Cetinje: Narodna knjiga, 172-212.
- Durković-Jakšić, Ljubomir (1951). „Njegoš i srpska pravoslavna opština u Trstu“, *Zbornik Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta*, II, str. 323–367.
- Durković-Jakšić, Ljubomir (1951). *Srpska štampa o Njegošu i Crnoj Gori (1833–1851)*, Beograd: Istorijski institut SAN.
- Đilas, Milovan (1988). *Njegoš, pjesnik, vladar, vladika*, Ljubljana-Beograd: „Zodne“.
- Đorđević, Miloš (2002). „Epistolarna proza Njegoševa“. U: *Dinastija Petrović Njegoš*, tom III, Podgorica: CANU, Naučni skupovi, knj. 60, str. 113–129.
- Đukanović, Bojka (2008). *Apoteoza Crnoj Gori. Lord Tenison i premijer Gledston o Crnoj Gori*, Nikšić: Filozofski fakultet.
- G/avrilović/, A/ndra/ (1901). „Vladičina pesma o Pompeji“, *Kolo*, knj. II, sv. 8, 449–452.
- Hodžić, Zuvdija (2000). „Nepoznata priča o znamenitom franjevcu. Od Rima do Gusinja“, *Pobjeda*, Novogodišnji dodatak, 31. XII 1999. 1, 2. i 3. I.
- Kilibarda, Vesna (2000). *Njegoš i Trst, Italijanski pisci i putopisci o vladici-pjesniku, B. Bjazoleto, P. Đenerini, F. Dal Ongaro*, Podgorica: CID.

- Kilibarda, Vesna (2011). „Njegoš i Venecija“. U: *Venecija i slovenske književnosti*, Beograd: SlovoSlavia, 289–302.
- Lalić, Radovan (1967). „O Njegoševoj prozi“. U: *Celokupna dela*, knjiga četvrta, *Šćepan Mali-Proza-Prevodi*, Beograd: Prosveta, 323–329.
- Medaković, Milorad (1882). *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad: Knjigopečatnja A. Paevića.
- Milović, Jevto (1974). *Njegoš u slici i riječi*, Titograd: Grafički zavod.
- Mitrović, Marija – Relić, Vladan (2009). „Le buone e le cattive stelle di Gopcevič“. In: *Cultura serba a Trieste*, Lecce: Argo, 161-186.
- Nenadović, Ljubomir (1929). *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878. godine*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Nenadović, Ljubomir (2006). *Pisma iz Italije*, Beograd: Nova škola.
- Popović, Miodrag (1972). *Istorija srpske književnosti*, Beograd: Nolit, knj. II.
- Popović, Vuk (1964) *Kotorska pisma*, priredio Golub Dobrašinić, Beograd: Nolit.
- Sekulić, Isidora (1951). *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Stuparević, Olga (1975). „Srpski putopis o Italiji“, u: *Uporedna istraživanja*, 1, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 103–182.
- Vrčević, Vuk (1914). „Život Petra II Petrovića Njegoša, vladike crnogorskoga“. U: *Članci i prilozi o srpskoj književnosti prve polovine XIX veka*, Novi Sad: Matica srpska, 110–201.

Vesna KILIBARDA

NJEGOŠ'S LAST JOURNEY: THROUGH ITALY (1850–1851)

The article is about the last journey of Petar II Petrović Njegoš through Italy where he spent few months in the last year of his life, from autumn of 1850 to spring of 1851, searching for remedy for his illness. The aim of the paper is to reconstruct the culturological map of his Italian route, as well as to present different echoes of his stay in Italy, noted in few of his letters, poems and inscriptions in *Bilježnica*. Montenegrin bishop-poet proves to be a connoisseur and admirer of Italy, its cultural and historical sites and its landscapes which, apart from few Njegoš's compositions, writer Ljubomir Nenadović directly testified in his travelogue *Letters from Italy*, significant for our subject for its documentary value.

Key words: *Njegoš in Italy*, *Njegoš in the letters from Italy* by L.J. Nenadović, *contexture italian empire* by Njegoš